

**ХУУЛБАРЛАН ОРЧУУЛСАН НЭР ТОМЬЁНЫ
УТГАЗҮЙН СУДАЛГААНЫ АСУУДАЛД**

Д.Баярмаа⁶¹

***Abstract:** It is assumed that the semantic of the terms should be consistent with the meaning it conveys. Semantic aspect of scientific terminology requires absence of ambiguity and synonymic rows, in other words, professional terms must be completely consistent with the meaning expressed in its form and unambiguous. To put it simply, there must be one word — one meaning. But multiple meanings in a scientific term should not be considered as non-existent, because professional term is not only one of many other terms of that particular field, but it is also a unit of language as a whole. If the same term is used in many different fields of science, it is not considered as a contradiction in terms. But it is not appropriate for one particular term of one field to have multiple different meanings. For example: isolation (isolation action, result), pressure (action, quantity).*

The meaning of a word is real, and phenomena and movements are considered in linguistics as a cult of concepts and language symbols. As the reality of the phenomenon, society, and people's consciousness changes, the meaning of the word changes. This change is not noticeable to us, it is gradual, and in some cases, it even has the opposite meaning to its original value.

The main objective of this report is to study native mongolian words that are widely used in forming new terminology by changing their word semantic, by adding suffixes to the root word and by forming compound terms. We truly hope that studying structure and meaning of calque translated terms will help in some ways to systemize professional terms, to do further research work and to use calqued terms in academic tools.

***Түлхүүр үг:** холбоо мэдээллийн технологи, нэр томьёо, хуулбарласан орчуулга, утгазүйн судалгаа, нэрийн нийлэмж нэр томьёо, үйлийн нийлэмж нэр томьёо*

Хуулбарлан орчуулсан нэр томьёонд хэрэглэгдэж байгаа уугуул монгол хэлний үг:

Мэдээлэл холбооны салбарт хэрэглэгдэж байгаа нэр томьёоны дотор монгол хэлний уугуул үг тодорхой байр эзэлж байна. Тэдгээр монгол үг нь үгийн утгаас шилжүүлэн хэрэглэсэн, эсвэл урьд нь монгол хэлэнд байсан язгуур үндсэнд үг бүтээх дагавар залган шинэ үг үүсгэсэн, эсвэл монгол хэлэнд нийлмэл үг үүсгэдэг загварт тулгуурлан шинэ нэр томьёо бүтээсэн байна.

Уул салбарын хэмжээнд түгээмэл бөгөөд идэвхтэй хэрэглэгдэж байгаа монгол хэлний уугал үгсийн жишээг үзүүлбэл доорх маягтай байна.

Эсэргүүцэл: 1.эсэргүүцэх хүчин, чадал, 2. аливаа юмыг шууд эсэргүүцсэн илэрхийлэл, 3. аливаа зүйлийг үл зөвшөөрснийг мэдэгдэж гаргах мэдэгдэл. Антенны идэвхтэй эсэргүүцэл - сопротивление антенны активное, фото эсэргүүцэл-фоторезистор

Цахилгаан: 1.Үүлний давхаргад гялсхийн үзэгдэх гэрэл, 2.эрчим хүчний нэгэн зүйл, гэрэл гаргах, цахилгаан механик — электромеханика, цахилгаан статик — электростатический, цахилгаан станц- электростанция, зурагт цахилгаан мэдээний аппарат -аппарат фототелеграфный, фото цахилгаан- фотоэлектричество

⁶¹ ШУТИС, ГХС, Англи хэлний тэнхим, доктор

Орон: 1. Оршин суух газар, 2. Нутаг дэвсгэр: гипер орон зай- гиперпространство,

Чадал: 1. тамир тэнхээ, бял хүч, 2, эрдэм мэдлэг, ид чадвар, 3.хөрөнгө чинээ чадлын коэффициент "коэффициент мощности", антенны чадал -мощность в антенне

Соронзон: төмөр буюу болд зүйлийг биедээ татаж чадах төмрийн хүдэр буюу болд соронзон график- магнитная графика,

Эдгээрээс гадна хүч, талбай, туйл, туршлага, хөдөлгөөн, унтраалга, гүйдэл, утас, хэлхээ, сүлжээ гэх мэт үгийг нэрлэж болно.

Уул жишээ баримтаас үзвэл мэдээлэл холбооны салбарт хэрэглэгдэж байгаа монгол үг нь үгийн утгаас шилжүүлэн хэрэглэсэн, эсвэл урьд нь монгол хэлэнд байсан язгуур үндсэнд үг бүтээх дагавар залган шинэ үг үүсгэсэн, эсвэл монгол хэлэнд нийлмэл үг үүсгэдэг загварт тулгуурлан шинэ нэр томьёо бүтээсэн байна.

Нэрийн нийлэмж нэр томьёоны утга

Монгол хэлний нийлэмж нэр томьёоны хураангуй бүтэц нь 2 бүрдүүлэгчтэй буюу дагуул-цөм гэсэн загвартай байна.

Үгзүйн аргаар шинэ нэр томьёо бүтээх хамгийн түгээмэл загвар бол дагаврын арга юм. Нийлэмж нэр томьёог утгын хэлхээ болон гол утгыг харгалзан **нэрийн нийлэмж** нэр томьёоны утга, **үйлийн нийлэмж** нэр томьёоны утга гэж ангилж байна.

Нэрийн нийлэмж нэр томьёоны гол үг нь утгын мөн чанарыг, харин захирагдаж буй үг нь ялгаврыг үзүүлдэг. Нэрийн нийлэмж нэр томьёог дараах байдлаар ангилсан байна.

1.Хамаа харьяаны утгатай нэрийн нийлэмж

Хамаа харьяаны цөм утга нь тодотгогч, тодотгуулагчийн олон хийсвэр утга илэрхийлдэг. Хамаа харьяаны утга нь ерөнхийгөөс тодорхой руу чиглэсэн нарийн байрлалтай байдаг. Тодорхой хамааны утгаа ерөнхий харьяаны утгаар тодотгосон шинжтэй байна. Тухайлбал: дотоод сүлжээний бүтэц - бүтэц гэдгийг сүлжээний гэсэн тодорхой хамааны утгаар тодруулж, дотоод гэдэг үгээр сүлжээний бүтцийг тодотгон ерөнхий харьяаны утга үүсгэжээ. Хамаа харьяаны утгыг хагас хуулбарлан орчуулсан нэр томьёонд дараах байдлаар гаргасан байна. Үүнд:

1/ Жинхэнэ нэрийг нөгөө нэр үгэнд харьяалахын тийн ялгалын нөхцлөөр захируулан холбосон: энергийн үүсгүүр - энергодобыча, атомын хөдөлгүүр - атомный двигатель, программчлалын хэл- язык программирования, кодын үг- кодовое слово, Вирусын хамгаалалт - защита Вируса, Нууцлалын систем - криптосистема, Өгөгдлийн карт- карта данных, Дууны акустик - Звук Акустическая, Урсгалын диаграмм – блок - схема, Кабелийн нэвтрүүлэг - передачи кабеля, тооцооны программ- расчетная программа, дууны карт- звуковая карта, өгөгдлийн сан-база данных, телеграфийн аппарат- телеграфный аппарат, тестийн төв - тестовый центр, текстийн агуулга- текстовое содержание, Зөөврийн радио станц - Портативная радиостанция.

2/. Оноосон нэрийг нөгөө нэр үгэнд харьяалахын тийн ялгалын нөхцлөөр захируулан холбосон: Ийм загварын нэр томьёо шинжлэх ухаан практикт аль хэдийн нэвтэрч дэлхийн бүх улс оронд хэрэглэгдэж байна. Павловын сургаал -‘учение Павлова’, Канын урвал - ‘реакция Кана’, Варбургын аппарат - ‘аппарат Варбурга’, Гукын хууль - ‘закон Гука’, Курловын томьёо - ‘формула Курлова’, Вольфын бие - ‘Вольфово тело’, Гауссын солбицол- ‘координата Гаусса’, Пифагорын теорем - ‘теорема Пифагора’)

3/. Жинхэнэ нэрээс тэмдэг нэр бүтээх үүрэгтэй –**тай, -той,-тэй** нөхцлөөр үүссэн нийлмэл үгс: Монгол хэлний хамтрахын тийн ялгалд байгаа нэр үг нь “ямар нэгэн зүйлийг агуулсан”, “ямар нэгэн зүйлийг эзэмшиж байгаа” гэсэн утга илэрхийлдэг бөгөөд энэ нь тэмдэг нэрийн утгатай ижил байгаа нь ажиглагдаж байна. Ялангуяа өөр нэг нэр үгийн өмнө орсон тохиолдолд энэ байдал улам тод харагддаг: хугацаатай программ- программа со сроком

Хэрвээ –тай, -той, -тэй нөхцөлтэй нэр үг нь өмнөө тодотгол авч байгаа бол өөрийн үгийн сангийн утгаа хадгалж байна гэж үзээд харин бусад тохиолдолд тэмдэг нэрийн бүлэгт

хамааруулж үзэх нь зүйтэй. Тухайлбал: хугацаатай программ – Энэ нийлмэл үгэнд орж байгаа – тай, нөхцөлтэй нэр үг нь өмнөө тодотгол авч болж байна. (Урт хугацаатай программ г.м.) Бидний энд жишээ авсан “хугацаатай программ” нийлмэл үгийн бүрэлдэхүүнд орсон –тай нөхцөлтэй үгийн өмнө хүч нэмэгдүүлсэн үг орж болохгүй байгаа нь /маш хугацаатай программ гэж хэлэх боломжгүй/ түүнийг өөрийн үгийн сангийн утгаа хадгалж байгааг харуулж байна.

Харин “Нууцлалтай компьютер” нийлмэл үгэнд орсон –тай, нөхцөлтэй үг нь юм зүйлийн шинж чанарыг заасан байгаа тул өмнөө тодотгол авахаас гадна хүч нэмэгдүүлсэн үгтэй ч мөн хэрэглэгдэж болж байна. (маш нууцлалтай компьютер г.м.)

Үүнээс харахад, хамтрахын тийн ялгалд байгаа нэр үг нь “ямар нэгэн зүйлийг агуулсан”, “ямар нэгэн зүйлийг эзэмшиж байгаа” гэсэн утгаа алдаж, байнгын шинж чанар заасан утга руу хялбархан шилжиж байгаа нь харагдаж байна. Энэ байдлаас улбаалж –тай (-той, -тэй) нөхцлийг тийн ялгалын үг хувилгах нөхцөл биш, харин шинэ үг буюу тэмдэг нэр бүтээх үүрэгтэй гэж үздэг.

Уг аргаар бүтсэн нийлмэл үг мэдээлэл холбооны салбарын үг хэллэгт цөөнгүй тохиолдож байна. Жишээ нь: Аюултай вирус, Баталгаатай программ, Найдвартай техник, Дуутай машин, Нууцлалтай компьютер,

4/. Жинхэнэ нэрээс тэмдэг нэр үүсгэх нөхцлөөр тэмдэг нэрийг нэр үгэнд захируулан холбосон найрсан хавсраа үг: Ийм загварын нийлмэл үг нь нэр томъёоны салбарт өргөн хэрэглэгддэг. Учир нь тэмдэг нэр юм зүйлийн шинж чанарыг бүрэн дүүрэн, тодорхой илэрхийлж чаддаг. Жинхэнэ нэрээс тэмдэг нэр бүтээдэг дараах нөхцөлүүд байна. 1. -т нөхцөл: Тэмдэг нэр, нэр үгээс үүссэн нийлмэл үгийн дотор бидний дээр дурдсан жинхэнэ нэрээс тэмдэг нэр бүтээх үүрэгтэй –тай, -той,-тэй нөхцөлийн хувилбар болох –т нөхцөлийн тусламжтайгаар үүссэн нийлмэл үг зонхилох байрыг эзэлж байна. Т.А. Бертагаев «тодорхой тохиолдлуудад эдгээр нөхцөлүүдийн хооронд утгын мэдэгдэхүйц ялгаатай байгаа нь харагдаж байна. - **тай**, -той,-тэй нөхцөл нь илэрхийлж байгаа үгийнхээ юм зүйлийг нэрлэсэн болон тодорхой шинж байдлыг заасан байхад, харин –т нөхцөл нь шинж чанар, хийсвэр ухагдахууныг заасан байна” гэжээ. Жишээ нь: Утгат график- идеографика, Дүрст телефон- видеотелефон, Товчлуурт телефон-клавишный телефон

2.Шинж чанарын утгатай нийлэмж нэр томъёо

Энэ утга нь чанар чансааны болон шинж чанарын утгатай байна. Хагас хуулбарлан орчуулсан нэр томъёонд шинж чанарын утгатай нийлэмж нэр томъёог дараах байдлаар гаргасан байна. Үүнд:

1.Тэмдэг нэрс жинхэнэ нэрд үндсээрээ захирагдан бүтсэн нийлмэл үг хэллэг: бичил схем-микросхема, хоёр катод-бикатод, хос конус - биконический, давхар дуплекс-бидуплексированы, давхар металл - биметаллический, хоёр фаз - двухфазный, хатуу диск - жесткий диск, дотоод систем – внутренняя система, олон протокол - многопротокольный, товч код - краткий код, цахилгаан механик – электромеханика, цахим оптик – электрооптический, цахилгаан статик – электростатический, гео төв - геоцентр, гипер орон зай - гиперпространство, соронзон график - магнитная графика, олон процессор - многопроцессорный, цахилгаан станц - электростанция, реактив эсэргүүцэл - реактивное сопротивление, цахим карт - интеллектуальная карточка.

2. Жинхэнэ нэр жинхэнэ нэртэй үндсээрээ хамжин холбогдож үүссэн нийлмэл үг хэллэг: рентген туяа, вэб дуу - webtone,

3. Хэлний бэлэн бүтээгдэхүүн хэрэглэх аргаар бүтсэн нийлмэл үг: Дэд - дэд цикл - подцикл, дэд программ - подпрограмма, **эсрэг** - эсрэг циклон - ‘антициклон’, эсрэг фаз - противофаза,

Хоорондын - модуляц хоорондын нөлөөлөл - интермодуляция, процедур хоорондын - межпроцедурный, процесс хоорондын - межпроцессный, тив хоорондын пуужин 'межконтинентальная ракета'. Энэ үг нь –х нөхцөлтэй тэмдэг нэртэй хамт хэрэглэгдэж байгаа нь ажиглагдаж байна: нейроны хоорондох холбоо - 'межнейронная связь',

бичил - бичил компьютер, бичил схем - микросхема,

хэмжүүр - фаз хэмжүүр-фазометр, гальвани хэмжүүр - 'гальванометр',

бус, гүй-цикл бус- ациклический, синхрон бус - асинхронный, резонансгүй - антирезонанс, арифметик бус - неарифметический,

автомат-: автомат тохируулга - 'авторегулировка', автомат тоног төхөөрөмж - 'автоматическое оборудование', автомат хариулагч- автоответчик, автомат тохируулга- автоматическая настройка, автомат цараа- диапазон автоматический,

радио-: радио нэвтрүүлэг - 'радиопередача', радио долгион - 'радиоволна', радио холбоо- радиосвязь,

электрон - электрон шуудан – электронная почта, э-зөөгч – e-носитель, электрон мөнгө – электронные деньги, электрон худалдаа – электронная коммерция, электрон олшруулагч- электронное ксерокопирование, э-мэйл – электронная почта, электрон гарын үсэг- электронная подпись, электрон сэтгүүл- электронный журнал,

фото-фото дамжуулалт- фотопроводник, фото гүйдэл- фототок, фото цэнэг алдалт- фоторазряд, фото цахилгаан - фотоэлектричество, фото эсэргүүцэл - фоторезистор, фото мэдрэгч - фотодатчик, **макро**-Макрохандалт - макроподход, макро тодорхойлолт-макроопределение, макро эдийн засгийн - макроэкономический, макро заавар -макроинструкция, макро хэл - макроязык, макро онол - макротеория,

мета-, **мега**-Мега цэг- мегапиксельная, метасан- метабаза, мета өгөгдөл- метаданные, мета өгөгдлийн сан- метаданных, мета мэдээлэл- метаинформация, мета хэл-метаязык, мета тогтвортой- метастабильный,

гипер- гипер орон зай- гиперпространство,

3.Цаг хугацааны утга:

Нийлэмж нэр томьёоны дагуул бүрдүүлэгч нь цаг хугацааны утга заана. Цагийн утгыг илэрхийлэх нийлэг хэрэглүүр нь сан, аа, маар, хуйц, даг болон задлаг хэрэглүүр болох эрт орой маргааш өнөөдөр зэрэг цагийн утгатай үгс болно. Өнгөрсөн, одоо, ирээдүй цагийн утгатай гэж ялган үздэг. Жишээ нь: ирээдүй цаг: холбох утас, өнгөрсөн цаг: хөрвүүлсэн код

Үйлт нэрийн дараах хэлбэрүүд хагас хуулбарлан орчуулсан нэр томьёонд цагийн утга гаргаж байна. Үүнд:

1/. Ирээдүй цагаар тодотгон холбох –**х** нөхцлөөр үйлт нэрийг нэр үгэнд захируулан холбож найрсан нийлмэл үг нэр томьёоны салбарт хамгийн өргөн хэрэглэгдэж байна. Энэ нь юм зүйлийн зорилго, зориулалтыг заадаг бөгөөд ихэвчлэн багаж хэрэгсэл, тоног төхөөрөмж гэх мэт техникийн нэр томьёонд ашиглагдаж байна. Жишээ нь: мөрдөх программ - программа отслеживание,

2/. Өнгөрсөн цагаар тодотгон холбох –**сан** нөхцлөөр үйлт нэрийг нэр үгэнд захируулан холбож найрсан нийлмэл үг үйлийн төгссөн, дууссан шинж чанараар юм зүйлийг тодорхойлж байна. -сан нөхцөлтэй үйлт нэр нь нэр томьёонд хэрэглэгдэж байгаа тохиолдолд өнгөрсөн цагийн утгаа алдаж бүхэлдээ юм зүйлийн шинж чанар заасан утга илэрхийлж байна: дараалсан бит - последовательный бит, үргэлжилсэн функц - 'непрерывная функция', Шифрлэгдсэн текст - зашифрованный текст, Шифрлэсэн утсан холбоо- Зашифрованные телефоны, Кодлогдсон- Кодовый

4.Хэлбэр дүрсийн утга

Аливаа юм үзэгдлийн хэлбэр хэмжээ овор дүрийг заасан утгыг дараах байдлаар гаргасан байна: өндөр антен, супер- супер сүлжээ - суперсеть, мини - мини компьютер

5.Бүтсэн эдийн утга

Тодотгуулагч үгийнхээ бүтсэн материалыг заасан дараах жишээ байна: шилэн кабель

Үйлийн нийлэмж нэр томъёоны утга

Нийлэмж нэр томъёоны гол үг нь үйл үг байгаа жишээ цөөн боловч байна. Монгол хэлний үйл үг хүчтэй захирах чадвартай бөгөөд захирагдаж байгаа үг нь түүний нэмэлт утгыг илэрхийлдэг.

Үйлийн байцыг заасан нөхцөл үйл үгийн гүйцэтгэх үүрэг орчин цагийн монгол хэлний нэр томъёоны салбарт улам өргөжин тэлсээр байна. Гэхдээ нөхцөл үйлийн нийт 15 хэлбэрээс зөвхөн 2 хэлбэр нь л нэр томъёо үүсгэхэд идэвхитэй хэрэглэгдэж үйлийн шинж чанар, үйлийн дүр байдлыг заасан утга гаргаж байна. Үүнд:

1.Нөхцөл үйлийн –н нөхцөлөөр үйл үгэнд захируулан холбож найрсан нийлмэл үг: зохион бүтээх -‘конструирование’, гурвалжлан холбох -‘соединение треугольником’, хүлээн авах - ‘принимать; прием, приемная’, хянан шалгах - ‘контролировать’, харилцан үйлчлэх- взаимодействие, Харилцан холбох- межсоединение,

2. Нөхцөл үйлийн –ж нөхцөлөөр үйл үгэнд захируулан холбож найрсан нийлмэл үг: сэлгэж залгах -‘переклечение’

Дүгнэлт

Шинэ цагийн монгол нэр томъёоны үгийн санд хуулбарлан орчуулсан нэр томъёо нилээн томоохон байр суурийг эзэлж байгаа бөгөөд цаашдаа ч улам дэлгэрэх хандлага илэрхий ажиглагдаж байна. Үгзүйн аргаар шинэ нэр томъёо бүтээх хамгийн түгээмэл загвар бол дагаврын арга юм. Монгол хэл үг бүтээх дагавраар асар баялаг боловч нэр томъёо үүсгэхэд тэр бүр жигд хэрэглэгдэхгүй байгаа нь хэл шинжлэлийн болон бусад хүчин зүйлээс хамаарсан бодит шалтгаантай байна. Ялангуяа хагас хуулбарлан орчуулсан нэр томъёонд энэ байдал нилээд тод ажиглагдаж байна.

Мэдээлэл холбооны салбарын нэр томъёонд дараах монгол хэлний уугал үгс давтамжтай хэрэглэгдэж байна. Үүнд: эсэргүүцэл, цахилгаан, гүйдэл, орон, чадал, соронзон, товч, дуу, туяа, долгион, нэвтрүүлэг, зангилаа, хэл, үг, хамгаалалт, урсгалын, орц, утас, холбоо, шугам, хүрд, хэц, суваг, хүрээ, урсгал, дохио, удирдлага, дэд, эсрэг, бичил, худалдаа, бичлэг, сүлжээ, мэдээлэл, хүч, талбай, туйл, туршлага, хөдөлгөөн, унтраалга, хиймэл хэлхээ гэх мэт. Уул жишээ баримтаас үзвэл мэдээлэл холбооны салбарт хэрэглэгдэж байгаа монгол үг нь үгийн утгаас шилжүүлэн хэрэглэсэн, эсвэл урьд нь монгол хэлэнд байсан язгуур үндсэнд үг бүтээх дагавар залган шинэ үг үүсгэсэн, эсвэл монгол хэлэнд нийлмэл үг үүсгэдэг загварт тулгуурлан шинэ нэр томъёо бүтээсэн байна.

Эцэст нь дүгнэж хэлэхэд нэр томъёог шинжлэх ухааны үндэслэлтэй боловсронгуй болгох зорилт өнөөдөр ч гэсэн мэргэжлийн эрдэмтэд, хэл судлаачдын өмнө тулгамдсан хэвээр байна. Энэ асуудлыг шийдэн, бүх сурах бичиг, хичээлийн хэрэглэгдэхүүн болон бусад мэргэжлийн ном зохиолд жигд хэрэглэх зайлшгүй шаардлага урган гарч байна.

Номзүй

1. Болд Л. (2003) *“Монгол хэлний зөв бичих зүйн толь”*
2. Буянхишиг З, Жавзансүрэн Ж, Эрдэнэтуяа Э. (2013) *“Дохио дамжуулах онол”*
3. Вандуй Э, Содном Б, Лувсанбалдан Х, Мижиддорж Го. (1979) *“Орос-Монгол нэр томъёоны толь” III боть.*
4. Гэрэлмаа Г. (2000) *“Нэр томъёо боловсруулахад хуучин үгийг ашиглах нь”*
5. Гэрэлмаа Г. (2011) *Мэдээлэл холбооны нэр томъёог оноосон туршилага, аргазүйн асуудалд- “Нэр томъёо судлал”, №12-13,*
6. Мөнхцэцэг Н. (2020) *“Нэр томъёоны орчуулга судлал”*
7. Өнөрбаян Ц. (2004) *“Орчин цагийн монгол хэлний үгзүй”*
8. *“Орос-Монгол толь”*(1982)
9. Сүхбаатар Б. (2007) *“Мэдээлэл холбооны технологийн англи-монгол толь”*
10. *“Радио, телевизийн салбарт мөрдөх үндэсний стандартын эмхэтгэл”*(2008)
11. Цэвэл Я. (1966) *“Монгол хэлний товч тайлбар толь”*